

ARTYKUŁY

Mariusz Kulesza

UWAGI NAD ROZWOJEM PRZESTRZENNO-URBANISTYCZNYM RADOMSKA

W pracy przedstawiono etapy rozwoju przestrzennego Radomska na tle historii ośrodka, podkreślając w szczególności okresy osadniczo-morfologiczne, które dla tego rozwoju miały wpływ decydujący. Analizą objęto okres od czasów średniowiecza do chwili obecnej. Pod względem osadniczo-morfologicznym, proces przemian przestrzennych miasta można podzielić na trzy okresy: pierwszy – okres miasta rolniczego (do pocz. XIX w.), drugi – okres miasta przemysłowego (pocz. XIX w.–1945 r.) oraz trzeci – okres miasta po II wojnie światowej. Współczesne Radomsko jest miastem o złożonej strukturze przestrzenno-urbanistycznej, która powstała z połączenia wielu jednostek, różniących się od siebie często genetycznie, funkcjonalnie i fizjonomicznie. W strukturze tej wyróżnić można relikty z różnych okresów istnienia Radomska, które odzwierciedlają etapy jego rozwoju, zaczynając od średniowiecznego rynku ze śladami przedlokacyjnego placu targowego i przylegającymi do niego wąskimi uliczkami, poprzez elementy miasta kapitalistycznego w postaci zwartej zabudowy przyrynkowej, a kończąc na blokowiskach i osiedlach jednorodzinnych z okresu socjalizmu.

Słowa kluczowe: *morfologia, morfogeneza, Radomsko, przemiany przestrzenne*

1. Wprowadzenie

We współczesnej sieci osadniczej Polski istotne miejsce zajmują miasta lub dawne miasta, zwane inaczej miastami historycznymi. Wiele z nich posiada zachowany do dzisiaj zabytkowy układ przestrzenny. Niestety również wiele z nich, zapomnianych, bez opieki konserwatorskiej, popada w ruinę. Zjawisko to charakterystyczne jest również dla obszaru Polski Środkowej, gdzie leży przynajmniej kilkanaście historycznych ośrodków miejskich, których zachowane układy lub ich relikty w wielu przypadkach kwalifikują je do wysokiej klasy zabytków urbanistyki polskiej.

Należy zauważyć, iż przestrzenna struktura miasta, a więc jego rozplanowanie i zabudowa jest materialnym odbiciem jego rozwoju, a tym samym zawiera w sobie lub może zawierać te wszystkie zmiany, które zaszły w przeszłości. W wielu przypadkach układy miejskie, ukształtowane przestrzennie

i funkcjonalnie np. w średniowieczu, do dzisiaj zachowały liczne elementy i ślady owej dawnej struktury. Szczególnie zjawisko to występuje w miastach, które późniejsze procesy związane z uprzemysłowieniem albo ich nie dotknęły, albo też niewiele zmieniły w ich wyglądzie. Miało to wpływ na ich rozwój przestrzenny i urbanistyczny, który ulegał lub też nie późniejszym przekształceniom. Tak więc im lepsze warunki rozwoju miała dana jednostka osadnicza, im dłużej utrzymywała prawa miejskie lub też dłużej zauważalny był jej rozwój gospodarczy, tym bogatszy wykształciła plan przestrzenny, zacierając zarazem pierwotne i starsze formy swojego rozplanowania. Im warunki te były gorsze, tym zachowanych reliktyw przeszłości jest więcej.

Przedmiotem naszych zainteresowań jest zabytkowy układ przestrzenny Radomska, miasta posiadającego bardzo wczesną metrykę historyczną: prawo miejskie uzyskało przed 1266 r. (Rosin 1971). W przeszłości stanowiło własność monarszą. Przed nadaniem praw miejskich było prawdopodobnie wczesno-średniowieczną osadą targową (Maleczyński 1926, s. 120).

Celem niniejszych rozważań jest próba scharakteryzowania procesów zachodzących w trakcie tworzenia struktury przestrzennej miasta, poczynając od najstarszych form osadniczych (form inicjalnych), aż do osiągnięcia pełnej, współczesnej struktury morfogenetycznej¹, a także ustalenie prawidłowości kierujących rozwojem urbanistycznym prezentowanej miejscowości.

Z punktu widzenia osadniczo-morfologicznego w dziejach Radomska bardzo wyraźnie wydzielić można trzy zasadnicze okresy, charakteryzujące się odmiennymi warunkami społeczno-gospodarczymi, jak również specyficznymi założeniami prawno-ustrojowymi i urbanistyczno-architektonicznymi: pierwszy – okres miasta rolniczego (do pocz. XIX w.), w tym etapy: rozwoju ośrodka w okresie przedlokacyjnym (do 1266 r.) i rozwoju miasta po lokacji (1266 – pocz. XIX w.); drugi – okres miasta przemysłowego (pocz. XIX w. – 1945 r.) oraz trzeci – okres miasta po II wojnie światowej, w tym etapy miasta socjalistycznego (do 1989 r.) i lata transformacji systemowej po 1989 r. Podkreślić należy, iż tylko pierwszy z podanych okresów cechuje względna stabilizacja stosunków przestrzennych, natomiast pozostałe są latami zmian i przeobrażeń, u podłoża których leżał rozwój przemysłu, handlu i usług oraz zmiany ustrojowo-polityczne.

¹ Morfogeneza miasta jest to dział geografii historycznej miast traktujący o pochodzeniu (genezie) form krajobrazu miejskiego, akcentujący dynamiczny, genetyczny aspekt badań morfologicznych. Celem nadrzędnym badań morfogenetycznych jest zazwyczaj odnalezienie korzeni formy, czyli wyjaśnienie jej genezy, a następnie odtworzenie jej przeszłości rozwojowej. Badania tej przeszłości dokonuje się na drodze odtwarzania kolejnych faz rozwoju formy od stadium inicjalnego aż po postać współczesną lub też w porządku odwrotnym, metodą retrogresywną, gdy wychodzimy z założenia, że „teraźniejszość jest kluczem do przeszłości”. W naszym przypadku zajmiemy się stadium inicjalnym formy oraz wpływem, jaki wywarła ona później na kształt urbanistyczny miasta (por.: Koter 1994).

Podział powyższy wynika z faktu złożoności struktury przestrzenno-urbanistycznej dzisiejszego Radomska, która powstała przypuszczalnie w drodze ewolucyjnego rozwoju miasta. Stąd prawdopodobne jest, iż w obecnym jego układzie zachowały się elementy morfologiczne z okresów wcześniejszych, na rozwój których w istotny sposób wpłynęły warunki środowiska naturalnego, dziedzictwo starszych form osadniczych oraz układ dróg.

Podstawę źródłową niniejszego opracowania stanowiły plany historyczne i współczesne plany geodezyjne badanej miejscowości. Wykorzystane zostały również źródła pisane, głównie dawne opisy oraz zachowane liczne projekty regulacji małych miast z okresu Królestwa Kongresowego, które w wielu przypadkach realizowane były tylko częściowo. Przetrwale plany badanego ośrodka z przełomu XVIII i XIX w. pozwoliły, z dużym prawdopodobieństwem, określić przypuszczalne pierwotne elementy rozplanowania lub też elementy bardzo zbliżone do niego.

W badaniach zastosowano głównie metodę retrogresywną oraz metodę analizy historycznych i współczesnych dokumentów kartograficznych. Połączenie zaś metody porównawczej z retrospektywną oraz wykorzystanie bezpośrednich danych, czy to poprzez analizę zachowanych form w terenie, czy też źródeł pisanych, pozwoliło na dokonanie próby rekonstrukcji najstarszego rozplanowania danej miejscowości, jak również na zrozumienie jej współczesnego kształtu. W wielu miejscach posłużono się efektami badań archeologicznych i historycznych, uzupełniając lub potwierdzając osiągnięte wyniki.

2. Rozwój i organizacja przestrzenna Radomska do początku XIX w.

Radomsko leży w południowej części województwa łódzkiego. Jest stolicą gminy i powiatu radomszczańskiego. Powierzchnia miasta wynosi 51,43 km², co stanowi 3,57% powierzchni powiatu (w tym: tereny zurbanizowane – 13,81 km², użytki rolne – 34,96 km², użytki leśne – 2,17 km², nieużytki – 0,49 km² (dane z 2011). Liczy około 48 tys. mieszkańców (dane z 31.12.2012 r.). Jest ósmym pod względem ludności i trzecim pod względem powierzchni miastem w województwie.

Na jego obszarze zbiegają się historyczne granice Małopolski, Wielkopolski oraz Mazowsza. Położone jest w strefie przejściowej pomiędzy wyżynami południowej Polski a nizinami północnej Polski, na pograniczu dwóch rozległych prowincji geograficznych: Wyżyn Polskich na południu i Nizu Środkowo-europejskiego na północy. Według podziału fizyczno-geograficznego J. Kondrackiego (2001) miasto leży w południowo-zachodniej części mezoregionu Wzgórz Radomszczańskich w makroregionie Wyżyny Przedborskiej (prowincja: Wyżyny Polskie, podprowincja: Wyżyna Małopolska). A. Dylikowa zalicza ten obszar do Wyżyny Łódzkiej, położonej w Krainie Wielkich Dolin (1973). Leży nad rzeką Radomką. Jego centralną część stanowi obszar byłej terasy zalewowej

tej rzeki. Po jej wschodniej i zachodniej stronie teren podnosi się z około 220 do około 260 m n.p.m.

Radomka jest prawym dopływem płynącej tuż za południowymi granicami miasta Warty i bierze początek na północ od miasta, w Bartodziejach (około 2 km od centrum). Mając przebieg południkowy (płynie z północy w kierunku południowym) dzieli miasto na dwie prawie równe sobie części. Różnica spadku rzeki w granicach miasta na odcinku 4 km wynosi 12 m. Koryto rzeki na odcinku od ul. Kościuszki do ul. Targowej jest uregulowane – kanał ma 2–3 m głębokości. Rzeka płynie wyprostowanym korytem, przecinając intensywnie zabudowane tereny miejskie. Ponadto znaczącym elementem sieci hydrograficznej analizowanego obszaru jest ciek spod Wymysłówka (w południowo-zachodniej części miasta) oraz towarzyszące mu rowy, które odwadniają podmokłości pomiędzy Stobieckim Miejskim (w zachodniej części miasta) a Wymysłówkiem. Innymi ważnymi elementami wodnymi są małe, przeważnie sztuczne zbiorniki wodne, które występują przede wszystkim w rozszerzeniu doliny Radomki na południe od centrum. W rejonie Radomska pokrywa glebo-wa tworzy mozaikę gleb. Odznaczają się one różnym stopniem produktywności. Gleby o dużej przydatności rolniczej występują koncentrycznie wokół miasta. Obecnie użytki rolne stanowią około 68% powierzchni miasta. Kompleksy leśne znajdują się głównie w północnej części miasta. Szczególnie bogata i różnorodna roślinność łąkowa, zaroślowa i leśna rozwinęła się w południowym odcinku doliny Radomki, na wysokości Zakrzówka i Folwarków. Zbiorowiska roślinności łąkowej występują głównie wzdłuż rzeki Radomki, a także w zachodniej części miasta. Spośród około 161 ha lasów, przeważająca część to lasy prywatne. Jedynie dwa obręby znajdujące się na terenie źródłiskowym Radomki, tworzące jeden zwarty kompleks leśny, należą do lasów państwowych i admini-strowane są przez nadleśnictwo Radomsko. Na terenie miasta są wyznaczone trzy obszary roślinności ogrodów działkowych. Największy z nich mieści się przy ul. Brzeźnickiej. Miasto jest ważnym lokalnym węzłem kolejowym. Leży na skrzyżowaniu dróg łączących Częstochowę z Piotrkowem Trybunalskim i Wieluń z Końskimi oraz na trasie linii kolejowej Warszawa–Katowice i Kato-wice–Łódź i dalej na północ, w kierunku Torunia i Gdańska.

Jak wspomniano, Radomsko należy do grupy najstarszych miast wojewódz-twa łódzkiego. W jego rozwoju przedprzemysłowym (rolniczym) wyróżniamy dwa etapy: pierwszy – przedlokacyjny (do 1266 r.) i drugi – lokacyjny (1266 r.–pocz. XIX w.).

Przypuszcza się, że powstało w XI w. i szybko rozwinęło się w miejski ośrodek przedlokacyjny, który w połowie XIII półwiecza otrzymał prawa miej-skie (Rosin 1995). Zasadniczymi czynnikami miastotwórczymi był gród, pod-grodzie, osada targowa oraz przechodzące tędy drogi handlowe: ze Śląska na Ruś oraz szlak solny z Bochni do Wielkopolski i na Mazowsze. Istotny wpływ na kształtowanie się miasta miał także ośrodek kultu religijnego – kościół św. Lamberta. Stanowiło centrum starego osadnictwa w tym regionie, o czym

świadczą nazwy miejscowości: Bartodzieje, Bobry. Pierwsze ślady osadnictwa ciągłego pochodzą już z V–VI w. n.e. (Sankowski 1995, s. 8–9, 21).

Zasiedlenie Radomska we wczesnym średniowieczu (po XI w.) wydaje się bezsporne, choć śladów przeszłości przedlokacyjnej jest niewiele, m.in. relikty średniowiecznego grodziska pierścieniowatego, znajdujące się na terenie miasta, a datowane na ten właśnie okres (leży na północny-wschód od dzisiejszego dworca kolejowego). Pierwsza wzmianka pisana o miejscowości pochodzi z 1243 r. z dokumentu Konrada Mazowieckiego. Wymieniane jest często jako przedlokacyjna osada miejska (Rosin 1971; Kulesza 2001). W sąsiedztwie grodu rozwinęła się osada targowa, która dała początek miastu. W chwili lokacji miasto było już zorganizowane. Osada targowa rozwinęła się w połowie XIII w., prawdopodobnie między 1243 i 1266 r. Posiadała już wówczas kościół parafialny. W 1288 r. przeniesiono z Brzeźnicy do Radomska zakon franciszkanów. Miasto rozwinęło się dzięki swemu korzystnemu położeniu przy skrzyżowaniu dwóch ważnych szlaków: z Kujaw do Małopolski i ze Śląska na Ruś. W XIV w. stało się siedzibą powiatu, zaś w XV w. powstało tu starostwo grodowe. Od XIV stulecia Radomsko odgrywało coraz poważniejszą rolę polityczną i gospodarczą, zaś jego rozkwit był szczególnie znaczący w XV i XVI w. Sytuacja uległa zmianie w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku, kiedy to w wyniku wojen, zaraz, rabunków i pożarów, miasto wyludniło się. Dopiero koniec XVIII w. przyniósł zmiany na lepsze. Terytorium miasta od momentu lokacji, aż po początek XIX w. nie uległo zmianom.

Jak wspomniano, u genezy późniejszego miasta leżały dwa ośrodki osadnicze: gród obronny oraz przypuszczalna osada targowa. Gród radomszczański był jednym z wielu w łańcuchu grodów, broniących kraj na linii od Bolesławca nad Prosną po grody leżące na zapilicznych ziemiach południowego Mazowsza i północnej Małopolski. Powstał prawdopodobnie przed XI w., a usytuowany był na obszarze dzisiejszej dzielnicy Bugaj. Otoczony palisadą i rowem sąsiedował bezpośrednio z podgrodziem. Możliwym jest, iż gród mógł być otoczony również fosą i naturalnymi odnogami przepływającej nieopodal rzeki Radomki (Sankowski 1995). Prawdopodobnie w połowie XIII w., między 1243 i 1266 r., w odległości około 1 km na południowy-wschód od grodu rozwinęła się osada targowa z własnym kościołem św. Lamberta. Jej położenie było nieprzypadkowe. Rozwinęła się w miejscu przecięcia ważnych dróg, łączących Radomsko z sąsiednimi miejscowościami, również o bardzo starej metryce, np. z Brzeźnicą, Wieluniem, Przedborzem, Szczercowem i Sieradzem, a przez nie z dalszymi ważnymi ośrodkami i regionami. Kościół św. Lamberta usytuowany był w północno-wschodniej części placu, na niewielkim wzniesieniu. Całość obszaru przedlokacyjnej osady dopełniał teren, leżący na północ od placu, miejsce późniejszej lokalizacji klasztoru franciszkanów.

Innymi słowy proces urbanizacyjny tego okresu przebiegać mógł następująco: miasto-podgrodzie traci znaczenie na rzecz targu, targ zaś przy dogodnym położeniu topograficznym przekształca się w miasto średniowieczne.

Północną pierzeję późniejszego rynku wyznaczał szlak Wrocław–Ruś; natomiast pierzeję wschodnią szlak „solny”. Jak wspomniano, w 1288 r. przeniesiono z Brzeźnicy do Radomska zakon franciszkanów, który osadzono na Bugaju, leżącym na północ od nowolokowanego miasta. W następnych dziesięcioleciach rozwinęło się tutaj przedmieście Kietlińskie, które wytyczyło w pewien sposób późniejsze rozprzestrzenianie się zabudowy miejskiej w kierunku klasztoru i przesunięcia urbanizacji terytorium miejskiego ku północy (Kulesza 2001).

Dokładna data nadania praw miejskich osadzie targowej jest trudna do ustalenia. Przyjmuje się, że nastąpiło to między 1243 a 1266 r. Odpowiedź na pytanie, na jakich założeniach przestrzennych oparty był średniowieczny układ Radomska, nastrocza wiele trudności, wynikających głównie z braku informacji źródłowych, dotyczących pierwotnego rozplanowania lokacyjnego. W związku z tym w naszych rozważaniach opierać się musimy głównie na szczątkowych informacjach źródeł pisanych, późniejszych informacjach kartograficznych i zachowanych reliktach w terenie.

Najcenniejszym, zachowanym reliktem, obok szczątkowego grodziska, jest kształt rynku. Według najstarszych zachowanych planów miasta z 1785 i 1819 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 2721; 216a) rynek miasta lokacyjnego miał formę trapezoidalną, zbliżoną do kształtu dawnego placu targowego. Ten typ rozplanowania, dość często spotykany na ziemiach polskich w okresie XII i XIII w., uzależniony był od ukształtowania celowo zajętej przez osadę powierzchni. Odnieść go można do najwcześniejszego, prymitywnego okresu rozplanowania osady targowej (fot. 1). Można więc przyjąć, iż obok warunków terenowych oraz rozplanowania dawnej osady targowej, właśnie stare trakty komunikacyjne miały zasadniczy wpływ na późniejszy kształt urbanistyczny miasta, dość czytelnie zachowany w wielu fragmentach współczesnego centrum Radomska (rys. 1). Otoczone było ono z trzech stron wodami rzeki Radomki.

Od rynku odchodziło 6 ulic: po jednej z narożników północno-zachodniego i północno-wschodniego, dwie z południowo-wschodniego, po jednej: z południowo-zachodniego oraz z pierzei północnej w kierunku północnym². Do północno-wschodniego narożnika rynku przylegał zwarty zespół zabudowy kościoła i domów plebańskich, zaś sam kościół otoczony był cmentarzem. Wyraźnie układ ten potwierdza plan z 1819 r. (AP Łódź, Zb. Kart., sygn. 216a) (rys. 2). W końcu XVIII w. wyznaczonych wokół rynku było 36 działek przyrynkowych.

² Z rynku trzy ulice wychodziły prostopadle w stosunku do jego boków: Kaliska (Brzeźnicka), Piotrkowska (Narutowicza) i Krakowska. Ulice Przedborska i Częstochowska odbijały w kierunkach skośnych, zaś ul. Strzałkowską wyprowadzono z jego boku. Odmienny przebieg dwóch ostatnich ulic wskazuje na ich przedlokacyjny charakter. Istniejące szlaki komunikacyjne zostały wpisane w obręb miasta lokacyjnego. W tym przypadku odstępstwo od regularności przedstawia ulica prowadząca do Przedborza oraz w nieco mniejszym stopniu ul. Częstochowska.

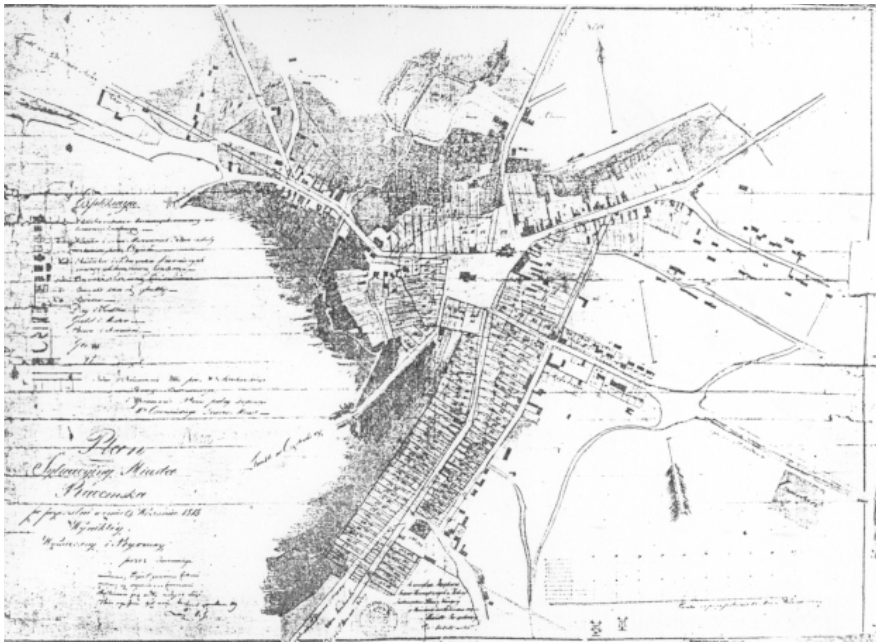
Fot. 1. Widok miasta lokacyjnego w Radomsku „z lotu ptaka”.
Na pierwszym planie rynek o trapezoidalnym kształcie

Źródło: W. Stępień

Rys. 1. Radomsko, woj. piotrkowskie. Odrys planu miasta z 1819 r.

Źródło: AP Łódź, Zb. Kart., sygn. 226a

Rys. 2. Radomsko, projekt regulacji z 1819 r.

Źródło: AP Łódź, Zb. Kart., sygn. 216a

Osnową planu średniowiecznego Radomska była siatka kwadratów o długości boków 43 m (przyjmując wielkość średniowiecznego pręta 4,32 m). Miasto zatem zostało wpisane w prostokąt o wymiarach 9 x 7,5 sznura, co daje powierzchnię $\frac{3}{4}$ łana flamandzkiego (ok. 12,5 ha). Powierzchnia rynku zajmowała $\frac{1}{15}$ łana lub 6 wężysk (ok. 1,1 ha). Wymiary działki miejskiej oscylowały w granicach 8,6 x 86,5 m (30 x 300 stóp) (Kulesza 2011).

Zabudowa ówczesnego Radomska skupiała się głównie wokół rynku oraz głównych ulic, które w swych dalszych biegach przechodziły w trakty w kierunkach: na północ do Piotrkowa, na wschód, nad rzeką Pilicą, do Przedborza, na południe do Częstochowy oraz na północny-zachód do Brzeźnicy i Wielunia (AP Łódź, Zb. Kart., sygn. 2721). W końcu XVIII w. Radomsko szczególnie rozbudowało się w kierunku południowym, ku Częstochowie, a także wzdłuż traktu przedborskiego, wójtostwu Bugaj oraz na zachód ku przedmieściu Świerznica. Z rynku trzy ulice wychodziły prostopadle: ul. Kaliska (obecnie Przedborska), Piotrkowska (obecnie G. Narutowicza) i Krakowska, natomiast ulice Przedborska i Częstochowska wybiegały skośnie. Odmienny przebieg tych dwóch ostatnich może sugerować ich przedlokacyjny charakter. Były one najprawdopodobniej śladem dawnych dróg osady, które zostały niejako „wciągnięte” w obręb miasta lokacyjnego. Miasto posiadało dwa wspomniane już przedmieścia: Świerznica i Bugaj. Pierwsze rozciągało się po obu stronach

traktu poznańskiego, drugie leżało na północ od miasta, za rzeczką Radomką, po prawej stronie traktu piotrkowskiego, między granicami miasta a wsią Bartodzieje.

Trudno ustalić jaką powierzchnię zajmowało miasto lokacyjne. Pewne przybliżone dane pochodzą dopiero z początków XIX w., kiedy w opisie miasta, sporządzonym w ramach przeglądu miast, podano informację, że „rozległość Radomska przy jego założeniu była większa i inna, a granice jego terytorium są uszczuplone” (Błaszczuk 1985). Z ogólnej powierzchni miasta teren zabudowany zajmował $\frac{3}{4}$ łana, reszta stanowiła rozłogi. W następnych dziesięcioleciach dobra miejskie zostały uszczuplone w wyniku sporów i szeregu procesów sądowych z okolicznymi właścicielami dóbr. Uszczuplenie terytorium miejskiego nastąpiło głównie w XVI w. W 1553 r. od strony północno-wschodniej, tj. od Sanik, odpadła od miasta znacząca część gruntów na rzecz „ówczesnego sąsiada” w związku z rozgraniczeniem dóbr ziemskich; trzy lata wcześniej Radomsko straciło wieś Strzałów, a w 1556 r. utraciło znaczny pas ziemi na południu na rzecz Pławna oraz połowę położonej na zachód od miasta wsi Radziechowice. Miasto procesowało się także o swoje ziemie, leżące na zachodzie i północnym-zachodzie, z wsiami szlacheckimi Ładzice, Stobiecko Szlacheckie i Wierzbica. Uszczerbku terytorialnego doznało również ze strony Dobryszyc i Bartodziej (Sankowski 1995). Znaczna część gruntów miejskich należała do kościoła, m.in. dwie wsie położone w granicach miasta – Zakrzówek i Młodzowy. Mimo tych strat miasto rozwijało się w tym czasie bardzo korzystnie. Świadczą o tym dane kolejnych lustracji. Pierwsza, z 1569 r., podaje, iż zamieszkane było przez blisko 1 500 mieszkańców i posiadało 200 domów, druga z 1629 r., wymienia około 2 500 mieszkańców i 359 domów (Kulesza 2001). Niestety w następnych dziesięcioleciach nastąpiła stagnacja i upadek miasta. Wpływ na to miały wojny z 2. połowy XVII i początków XVIII w., pożary oraz zaraza z 1710 r. Według danych z 1693 r. Radomsko liczyło 65 domów. Sytuacja uległa stopniowej poprawie w 2. połowie XVIII w. Z tego okresu pochodzi najstarszy plan miasta z 1785 r. (AP Łódź, Zb. Kart., sygn. 2721), dzięki któremu można zrekonstruować ówczesne rozplanowanie przestrzenne i zabudowę. Centralne miejsce stanowił nadal trapezoidalny rynek, otoczony 36 działkami miejskimi (z których 3 były puste), 30 domów było drewnianych, 2 półmurowane i półdrewniane. W rynku usytuowany był murywany ratusz, w północno-wschodnim narożniku rynku mieścił się zespół obiektów kościoła św. Lamberta. Od rynku odchodziło pięć ulic: Piotrkowska, Kietlińska (Przedborska), Krakowska, Częstochowska i Poznańska (Kaliska). Od południowo-zachodniej strony rynku biegła, nieistniejąca wcześniej, ulica Żabia. Brała początek z zachodniej pierzei rynkowej i łączyła się z ul. Poznańską. Po obu stronach tej ostatniej rozlokowane było wspomniane przedmieście Świerznica, zaś na północ od miasta, między jego granicami a wsią Bartodzieje, rozciągało się wójtostwo Bugaj. Coraz większą troskę wykazywano o czystość i higienę. Wybudowano kilka studzien publicznych, otworzono

aptekę oraz przygotowano projekt budowy szpitala powiatowego. W 1789 r. utworzona została Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa.

W wyniku II rozbioru Polski w 1793 r. miasto znalazło się w granicach państwa pruskiego, na terenie tzw. Prus Południowych, i pozostało w jego granicach do 1806 r. W tym czasie przeprowadzono bliżej nam nieznaną regulację Radomska. Miano wówczas wytyczyć cmentarze: ewangelicki, żydowski i katolicki. Radomsko należało wtedy do pierwszych miast, w którym wyodrębniły się przedmieścia. Wzrosła również, w porównaniu z końcem XVIII w., liczba jego mieszkańców do ponad 1 100 osób. Wśród nich pojawiło się również około 30 kolonistów ze Śląska. Oprócz zabudowy mieszkaniowej, ratusza, kościołów i szpitala, pojawiły się wiatrak, browar, gorzelnia, zajazd, 10 szynków i cegielnia. W okresie lat 1807–1915 miasto funkcjonowało w granicach utworzonego Księstwa Warszawskiego, jako siedziba powiatu w departamencie kaliskim.

Reasumując, radomszczańskie miasto lokacyjne, mimo wprowadzenia pewnych nowych elementów przestrzennych związanych z lokacją – wytyczenia bloków urbanistycznych z nowym układem działek oraz niewielkiej regulacji rynku – nie różniło się znacząco od przedlokacyjnej osady targowej. Podobnie dziewiętnastowieczna regulacja nie zmieniła biegu istniejących ciągów ulicznych, dostosowując je tylko do ówczesnych wymagań. Nie zniszczono więc historycznych i kompozycyjnych wartości układu urbanistycznego. Tym samym, zachowały się w układzie przestrzennym miasta elementy nie tylko średniowieczne lokacyjne, ale również wczesnośredniowieczne przedlokacyjne: grodzisko, średniowieczne jądro oraz ślady dawnego układu ulic. Miasto reprezentowało typ osiedla otwartego, a podstawowym elementem układu przestrzennego był trapezoidalny rynek. Na jego nieregularny kształt miały bez wątpienia wpływ warunki topograficzne oraz, w pewnym sensie, uzależnienie od starszych form przestrzennych.

3. Rozwój i organizacja przestrzenna Radomska w okresie przemysłowym (pocz. XIX w. – 1945 r.)

Istotne zmiany w rozwoju Radomska nastąpiły z początkiem XIX w. W 1815 r., w wyniku decyzji kongresu wiedeńskiego, interesujące nas ziemie znalazły się w granicach nowopowstałego Królestwa Polskiego, autonomicznego tworu w ramach Cesarstwa Rosyjskiego. W pierwszej połowie XIX w. przeprowadzono częściową regulację miasta oraz wprowadzono kilka zmian w istniejącym planie, generalnie jednak nieingerujących w obszar średniowiecznego centrum. Wpływ na regulację miały, oprócz decyzji centralnych, dążących do uporządkowania przestrzennego miast w Królestwie Polskim, również skutki dwóch pożarów z 1811 i 1818 r., które przyspieszyły pewne

decyzje. Autorem nowej koncepcji przestrzennej dla miasta, którą przedstawia plan z 1818 r., był W. Szpilewski.

Założenia planu przewidywały m.in. wyrównanie wszystkich czterech bloków rynku, dokonanie nowej parcelacji i wyznaczenie nowej numeracji działek miejskich w obrębie rynku oraz wzdłuż ul. Krakowskiej, wytyczenie nowego przebiegu ul. Piotrkowskiej, która dotąd łączyła przedmieście Bugaj z odchodzącą od rynku ul. Przedborską przez tereny leżące na wschód od kościoła św. Lamberta, poprzez nowe połączenie, biegnące na zachód od fary; wyrównanie przebiegu i wyprostowanie ulic Krakowskiej i Kaliskiej; wytyczenie ulicy, biegnącej na wschód od rynku, w miejscu dawnej drogi gospodarczej. Miała ona w linii prostej połączyć ul. Przedborską z ul. Strzałkowską (powstała przypuszczalnie na przełomie XVIII i XIX w.) i dalej kościół Marii Magdaleny oraz zwężenie traktu brzezińskiego w jego zachodniej części, biegnącej na obrzeżach miasta. Trudno powiedzieć, w jak dużej części zrealizowano wspomniany projekt. W 1825 r. powstał kolejny plan, autorstwa L. Scharnwebera, który w części pokrywał się z założeniami planu z 1818 r. (Sankowski 1995).

Mimo powstania dwóch interesujących projektów przebudowa Radomska posuwała się bardzo powoli. Pierwsze zmiany, w tym już blisko 3-tysięcznym mieście, można było dostrzec po kilkunastu latach. W międzyczasie – w 1828 r. rozebrano budynek ratusza; wymieniono, choć jeszcze w nieznaczej części, zabudowę mieszkaniową; w pierzejach rynkowych domy były już murowane, w tym $\frac{2}{3}$ stanowiły budynki piętrowe. Przy pozostałych ulicach dominowała zabudowa drewniana. Rynek oraz niektóre ulice były zabrukowane, m.in. Piotrkowska, Kaliska i Częstochowska w całości, Przedborska i Strzałkowska w $\frac{2}{3}$ swojej długości oraz Krakowska w połowie. W 1836 r. przystąpiono do regulacji rzeki Radomki.

W raporcie miejskim z 1837 r. podano bardzo optymistycznie, że większość założeń planu regulacyjnego z 1818 r. została zrealizowana. W tymże roku w mieście było 214 domów, w tym 183 drewnianych, a liczba mieszkańców wynosiła około 3 700 osób. Mimo braku przemysłu miasto sukcesywnie się rozwijało; w 1860 r. liczba jego mieszkańców wzrosła do 5 200 osób. Z przyczyn tegoż wzrostu demograficznego wymienia się przeprowadzenie w 1846 r. przez północno-zachodnie tereny Radomska warszawsko-wiedeńskiej linii kolejowej, co znacznie podniosło rangę ośrodka i spowodowało rozwój miasta w tym kierunku. Powierzchnia miasta wynosiła wówczas 376,62 ha. Należały do niego, oprócz nowego przedmieścia Folwarki, dwie wsie: Bogwidzowy i Stobiecko Miejskie. Wzrosła również liczba domów, wśród których 37 było murowanych, zaś 208 drewnianych. Zwiększyła się liczba ulic z 8 do 11 (w 1860 r.). Nowe ulice to: Długa (biegła na wschód od rynku, łącząc ul. Przedborską z placem przed kościołem Marii Magdaleny), Mineralna (biegła na południe od rynku i łączyła ul. Częstochowską z Krakowską) oraz Szpitalna. Wszystkie one – prócz ul. Długiej i po części Szpitalnej – były wybrukowane.

Druga połowa XIX w. okazała się dla rozwoju Radomska bardzo korzystna. Nastąpił rozwój miasta i jego rozbudowa. Związane to było ze zmianami profilu gospodarczego z rolniczego na przemysłowy. Z danych statystycznych z 1842 r. wynika, że 232 rodziny utrzymywały się z rolnictwa, a z rzemiosła zaledwie 38. Tymczasem kilkanaście lat później proporcje te uległy zasadniczej zmianie na korzyść rzemiosła i wynosiły 387 do 165. Wkrótce też do miasta zaczął napływać obcy kapitał i rozpoczął się proces uprzemysłowienia. Dlatego też w 2. połowie XIX w. Radomsko zaczęło rozwijać się także pod względem urbanistycznym. W 1879 r. władze miejskie, chcąc sprostać zmieniającej się sytuacji, zatwierdziły kolejny plan rozbudowy miasta. Niestety plan ten, oprócz wytyczenia kilku nowych ulic, nie wniósł zasadniczych zmian do istniejącego układu przestrzennego. Poza tym w niedługim czasie stał się nieaktualny, ponieważ nowe wymagania w rozwoju przestrzennym stworzył przemysł.

Nie bez znaczenia było zniesienie zakazu osiedlania się Żydów w miastach Królestwa Polskiego. Po 1862 r., kiedy wprowadzono równouprawnienie Żydów, nastąpił gwałtowny wzrost ludności żydowskiej w Radomsku; w 1897 r. stanowili 43% ludności miasta (*Studium...*, s. 14).

W 1879 r. francuski przedsiębiorca Piotr Chanove założył przy ul. Ciemniej (zwanej później Sadową) fabrykę metalurgiczną „Metalurgia”, w 1886 r. przybyli z Wiednia bracia Thonet i wybudowali fabrykę mebli giętych, co było początkiem powstania lokalnego ośrodka przemysłu meblarskiego. Pod koniec XIX w. powstała huta szkła, a w 1912 r. fabryka maszyn i odlewnia żeliwa, zwana później firmą „Kryzel i Wojakowski”. W początkach XX w. powstały kolejne zakłady meblarskie: „Ksawery Wünsche i S-ka”, „Mazovia”, fabryka włókien i przędzy Szai Ruziewicza oraz fabryka braci Kohn. W tym czasie Radomsko było jednym z najbardziej uprzemysłowionych miast w guberni piotrkowskiej (Sankowski 1995). Wymienione inwestycje wpłynęły na rozwój demograficzny miasta oraz jego zabudowy. W 1888 r. Radomsko liczyło ponad 8 tys. mieszkańców oraz 331 domów, na przełomie stuleci około 12 tys. mieszkańców i 467 domów, zaś w przededniu wybuchu I wojny światowej już 21 tys. osób.

Okres wojny zahamował rozwój Radomska. Unieruchomione zostały zakłady przemysłowe, 44 obiekty, w tym 25 fabrycznych i gospodarczych zostało zniszczonych. Liczba mieszkańców zmniejszyła się do 17 tys. W rok po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, Radomsko znalazło się w granicach nowoutworzonego województwa łódzkiego. Stosunkowo szybko dźwignęło się ze szkód wojennych. Pierwszy powojenny spis ludności z 1921 r. odnotował w mieście 756 nieruchomości i prawie 19 tys. mieszkańców. W dwudziestoleciu międzywojennym Radomsko przekształciło się w silny ośrodek przemysłowy. W 1927 r. czynnych było 59 znaczących zakładów, zatrudniających łącznie około 3,5 tys. pracowników, ponad 50% zatrudnionych utrzymywało się z przemysłu i rzemiosła, a około 18% z handlu. Dominował przemysł meblarski, metalurgiczny, szklarski i drzewny; funkcjonowały także 3 cegielnie i browar.

W omawianym okresie władze miasta zrealizowały kilka przedsięwzięć, które usprawniły funkcjonowanie miasta oraz zmieniły jego estetykę. Utworzono niewielkie skwery – przy Magistracie przy ul. Piotrkowskiej i przy ul. Częstochowskiej – oraz zadrzewiono aleję 1 Maja. Uregulowano, zniwelowano i zabrukowano kilka ulic: św. Rozalii, Kolejową, Stodolną, część Krakowskiej, Bugaj, Szkolnej i in. W 1924 r. połączono śródmieście z dworcem kolejowym, a rok później zespolono przedmieście Bartodzieje, leżące na północ od centrum, z dzielnicą fabryczną. Rozwój północno-zachodniej części miasta, między ul. Piotrkowską a linią kolejową, spowodował przesunięcie granic miasta do granic wsi Bartodzieje. Spowodowało to szybką urbanizację wsi i tym samym konieczność jej inkorporacji w 1922 r.

Wymienione przemiany wymusiły na władzach miasta opracowanie nowego programu rozwoju Radomska (rys. 4). Twórcą projektu, który w porównaniu z poprzednimi koncepcjami był bardzo nowatorski i perspektywiczny, był inż. arch. Adam Paprocki. Zakładał on podział miasta na dzielnice o odrębnym profilu funkcjonalnym oraz rozwiązania komunikacyjne oparte na dwóch obwodnicach. Wydzielił dwa zasadnicze obszary: zabudowany i niezabudowany. Pierwszy z nich obejmować miał dzielnice: fabryczną, przemysłową, handlową i mieszkalną. Natomiast w skład drugiego wchodziła dzielnica wiejska, „rezerwy miejskie” (grunty rolnicze, cmentarze, tereny zielone i wody (szerzej: Kaczmarek, Witwicki 1956). Niestety ze wszystkich tych ambitnych założeń zrealizowano niewiele, głównie ze względu na skromne środki, którymi dysponowano.

Rys. 4. Radomsko w 1932 r.

Źródło: Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego

We wrześniu 1939 r. zbombardowane zostało centrum miasta, zakłady „Metalurgia”, elektrownia przy ul. Brzeźnickiej, ulice: Przedborska, Częstochowska i Mineralna. Ucierpiały budynki mieszkalne. Okres okupacji niemieckiej przyniósł niewielkie zmiany w układzie przestrzennym i w zabudowie miasta. Powiększono rynek o kwartał, znajdujący się pomiędzy jego południową pierzeją, ul. Krakowską, Częstochowską i Wodną, zburzony podczas bombardowania w 1939 r. i następnie rozebrany. Okres wojny doprowadził do unieruchomienia i dewastacji wielu zakładów przemysłowych.

4. Rozwój i organizacja przestrzenna Radomska po II wojnie światowej – etap miasta socjalistycznego (do 1989 r.)

W 1945 r. obszar zwartej zabudowy miejskiej obejmował tereny dawnego miasta lokacyjnego oraz osiedli z zabudową o cechach miejskich z przełomu XIX i XX w. i okresu międzywojennego. W pierwszych powojennych latach dokonano odbudowy zniszczonych zabudowań i obiektów, zorganizowano administrację, handel, szkolnictwo, uruchomiono zakłady produkcyjne, by w latach następnych rozbudować, a praktycznie stworzyć od podstaw dzielnicę przemysłową oraz rozpocząć budowę nowych osiedli mieszkaniowych. Miasto powoli, acz sukcesywnie zaczęło się rozwijać.

W 1947 r. Radomsko zajmowało 3 123 ha powierzchni (w tym na obszar zabudowy miejskiej przypadało 1 219 ha) i liczyło około 20 tys. mieszkańców. Mimo zniszczeń wojennych miasto dość szybko weszło w fazę powojennego rozwoju urbanistycznego, dziedzicząc swą unikalną, historycznie wykształconą przez stulecia tkankę miejską oraz układ przestrzenny. Pierwsze powojenne inwestycje wyrażały się w działaniach, mających na celu przywrócenie możliwości produkcyjnych zniszczonych lub rozgrabionych zakładów przemysłowych. Powstało w tym czasie wiele nowych ciągów komunikacyjnych (m.in. ulice: Jagiellońska i Piastowska) oraz ulic (m.in. ulice: Kochanowskiego, Tuwima, Broniewskiego, Witosa, Leśmiana, Krzywoustego, Mieszka I, Łokietka i in.). Powstały nowe wielorodzinne osiedla mieszkaniowe, m.in. 1000-lecia (I, II, Wschód), powstałe na przełomie lat 60. i 70. XX w., Piastowskie (przełom lat 70. i 80.) i późniejsze, przy ul. Jagiellońskiej (przełom lat 80. i 90. XX w.). Zajmują one obszar leżący na południowy-wschód od centrum, stanowiąc w zasadzie jeden kompleks mieszkaniowy. Zabudowa jednorodzinna skupiała się na Kowalowcu i Miłaczkach, powstałych jeszcze przed II wojną światową, gdzie zaczęto po wojnie wymieniać starą zniszczoną zabudowę, dalej na Bartodziejach i przy ul. Sanickiej (z końca lat 70.), na osiedlu A. Mickiewicza (lata 80.) i przy ul. Ciepłej (lata 70.).

Zabudowa mieszkaniowa zajmowała w Radomsku największą powierzchnię wśród terenów zabudowanych. Obszary te różniły się od siebie skupieniem i wysokością zabudowy oraz standardem mieszkań. W 1988 r. tereny mieszka-

niowe stanowiły około 14,5% powierzchni miasta. Wymienione osiedla położone są na zewnątrz od centrum, otaczając je w formie połączonej, koncentrycznej strefy. Powstały kosztem dawnych rozłogów miejskich, które jeszcze na przełomie XVIII i XIX w. były porośnięte lasami.

Rozwijający się przemysł, wzrastająca liczba ludności wymagały nowych terenów pod zabudowę. W 1977 r. miało miejsce pierwsze powojenne włączenie do miasta okolicznych obszarów. Włączono wówczas Zakrzówek (obszar między ul. Piłsudskiego, Szarych Szeregów a południowym odcinkiem rzeki Radomki), część sołectwa Folwarki (obszar między rzeką Radomką a ul. Starowiejską), wieś Elżbietów (tereny leżące we wschodniej części miasta, po obu stronach ul. Krańcowej), część sołectwa Bogwizdowy (obszar między ul. Krasickiego, ul. Przemyslową, rzeką Radomką a ul. Skrajną) oraz część obszaru sołectwa Stobiecko Miejskie z gminy Ładzice. W 1986 r. miała miejsce kolejna inkorporacja terenów rozszerzających granice miasta. Przyłączono wówczas do Radomska: obszar leżący na zachód od miasta – Stobiecko Miejskie (granica biegła na południe od ul. Odległej w kierunku ul. Makuszyńskiego, następnie ul. Św. Rocha, Kochanowskiego, Dobrą, Bohomolca i Piłsudskiego), tereny Suchej Wsi, leżące na południowy-wschód od Radomska (między ul. Starowiejską, Partyzancką, Strzałkowską a przedłużeniem ul. Owocowej), wsie Bartodzieje i Sanniki (granica biegła wzdłuż odgałęzienia linii kolejowej, ul. Skrajną, rzeką Radomką i ul. Orzeszkowej, dochodziła do ul. Wieniawskiego, potem biegła ul. Jaworową, Sannicką, Stromą i Przedborską)³. Włączenie tych ziem w granice Radomska znacznie zwiększyło jego powierzchnię do 5 144 ha.

Do miasta włączone zostały jednostki wiejskie o odmiennym układzie przestrzennym oraz innej fizjonomii zabudowy niż w istniejącej już tkance miejskiej. Zwracał uwagę mały udział terenów związanych z gospodarką typu miejskiego – zaledwie niecałe 30%. Miasto dysponowało więc znacznymi rezerwami terenowymi. Stąd już w 1981 r. rozpoczęto opracowywanie miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta, który miał stanowić dokument, wytyczający kierunki działań w zakresie gospodarowania przestrzenią. Ukończono go w 1988 r.

Rozbudowa miasta, powstanie nowych dzielnic, przyłączenie nowych terenów oraz uruchomienie nowych zakładów przemysłowych zmieniło dotychczasowy układ urbanistyczny i komunikacyjny. Radomsko w latach 80. XX w. było uznawane za miasto przemysłowe (choć największą powierzchnię zajmowały użytki rolne), gdyż funkcja produkcyjna wyraźnie wybijała się ponad inne. W przestrzeni poszczególne funkcje wzajemnie się przeplatały. W wielu miejscach można było zaobserwować istniejące oraz powstające w swoim sąsiedztwie zakłady przemysłowe i domy mieszkalne.

³ Część z wymienionych jednostek osadniczych posiada starą metrykę, np. Bartodzieje (1390), Kietlin (1398), Ładzice (1388), Sanniki (XVI w.), Stobiecko (1266), Strzałów (1367), za: S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski (1970).

Tereny przemysłowe zajmowały w Radomsku około 6% powierzchni miasta i były zlokalizowane głównie w jego centralnej części, gdzie przemieszane były z innymi formami użytków miejskich. Łącznie w 1985 r. istniało w Radomsku 96 zakładów przemysłowych. Do przedsiębiorstw zajmujących największą powierzchnię (około 30 ha każdy) należały: Fameg, Metalurgia, Mostostal, Fabryka Osi Napędowych oraz Komuna Paryska. Tereny produkcyjne zajmowały tak duże powierzchnie ze względu na silnie rozbudowane zaplecze (magazyny, bazę transportową, składy, a także bocznice kolejowe). Największa koncentracja terenów o funkcji przemysłowej znajdowała się na północ i północny-zachód od historycznego centrum. Dwa największe zakłady przemysłowe – „Fameg” oraz „Metalurgia” – położone były wzdłuż torów kolejowych, po przeciwnych sobie stronach. Na ich lokalizację wpłynęły poblizsze stacji kolejowej oraz możliwość utworzenia dla tych zakładów bocznic kolejowych.

Tereny komunikacyjne zajmowały około 3% powierzchni miasta. Tworzyły szkielet układu przestrzennego miasta. Istniało też kilka zakładowych bocznic kolejowych. Główną obsługę komunikacyjną zapewniał ciąg ulic Narutowicza – Krakowska oraz Krasickiego i Sucharskiego, będących fragmentem ciągu komunikacyjnego północ-południe, łączącego centrum Radomska z obrzeżnymi dzielnicami miasta. Połączenie komunikacyjne terenu w kierunku wschód-zachód zapewniały ulice Brzeźnicka i Przedborska. W 1985 r. miasto posiadało 106,1 km długości jezdni (dróg i ulic), w tym 66,6 km o nawierzchni ulepszonej⁴.

W latach 80. XX w. tereny usługowe zajmowały około 2,5% powierzchni miasta. Zakłady usługowe zlokalizowane były głównie w centralnej części miasta (przede wszystkim przy ulicach Reymonta i Żeromskiego). Większość placówek usługowych, zwłaszcza o charakterze handlowym, zajmowało z reguły partery budynków mieszkalnych. Strefy terenów usługowych okrężały rynek, rozmieszczone były także wyspowo wewnątrz terenów osiedlowych oraz na ich obrzeżach. Biorąc pod uwagę zajmowane przez usługi powierzchnie, dominowały tereny, zajmowane przez usługi konsumpcyjne, takie jak szkolnictwo, służba zdrowia oraz administracja. Ponadto duże nawarstwienie tej funkcji obserwowano na osiedlu Tysiąclecia. W 1985 r. istniały 343 punkty sprzedaży detalicznej (usługi handlowe). Stanowiły je głównie obiekty sklepów spożywczych oraz gospodarstwa domowego.

Usługi oświatowe świadczone były m.in. przez placówki nauczania (9 szkół podstawowych, 3 licea, 20 szkół zawodowych oraz 10 przedszkoli), biblioteki (w 1988 r. istniało 15 bibliotek, w tym 1 biblioteka miejska, 2 filie oraz 12 punktów bibliotecznych), muzeum (róg ul. Reymonta i Narutowicza), Miejski Dom Kultury (ul. Brzeźnicka), 2 kina (w Miejskim Domu Kultury oraz „Kinema” przy ul. Narutowicza). Od 1983 r. zaczęła funkcjonować Bursa Szkolna Nr 1 przy ul. Piastowskiej (wcześniej działająca jako internat II LO) W bursie tej działało od początku swego istnienia Szkolne Schronisko Młodzieżowe.

⁴ *Rocznik statystyczny województwa piotrkowskiego*, 1986.

Istniał szpital (przy ul. Prymasa Wyszyńskiego) z oddzielnym zakładem pielęgnacyjno-opiekuńczym (przy ul. Komuny Paryskiej – obsługiwał ludność z całego regionu), 15 przychodni i 3 apteki – obiekty te były rozproszone w pobliżu centrum miasta. Największa przychodnia znajdowała się przy ul. Bugaj.

Do terenów o funkcji sakralnej należały kościoły i domy parafialne. W przestrzeni miasta szczególnie dużą powierzchnią wyróżniał się teren klasztoru oo. Franciszkanów, zlokalizowany u zbiegu ulic Kościuszki i Narutowicza. Obiektów sakralnych było 13. Zlokalizowane były przy ulicach: Przedborskiej, ks. Kościowa, Piastowskiej, Przemysłowej, Narutowicza (2 kościoły i klasztor), Tuleja, Konopnickiej, św. Rocha, Piłsudskiego oraz przy Starej Drodze.

Tereny zieleni i rekreacji zajmowały niecałe 2% powierzchni miasta. Była to: zielenie urządzone (trawniki, skwery, parki), tereny sportowe, ogrody działkowe i cmentarze oraz stadion Radomszczańskiego Klubu Sportowego przy ul. Brzeźnickiej i hala sportowa na osiedlu Tysiąclecia przy ul. Leszka Czarnego. Na terenie Radomska w roku 1988 było 5 cmentarzy katolickich i 1 cmentarz żydowski (ul. Przedborska). Cmentarze parafialne znajdowały się przy ulicach Wyszyńskiego, Jagiellońskiej, Brzeźnickiej, Spokojnej i Jeżynowej. Na terenie miasta znajdowały się dwa rodzinne ogrody działkowe. Jeden mieścił się przy ul. Brzeźnickiej (na zachód od linii kolejowej), a drugi przy Porzeczkowej (na wschód od linii kolejowej).

Tereny niezainwestowane zajmowały około 70% powierzchni miasta. W ich skład wchodziły: użytki rolne (67,6%), lasy i zadrzewienia (2,0%), wody (0,1%) oraz nieużytki (0,3%). Strefy te były użytkowane w sposób charakterystyczny dla gospodarki rolnej, leśnej oraz wodnej. Jak widać, znaczną część powierzchni zajmowały użytki rolne. W 1985 r. miasto posiadało 1 675 ha powierzchni użytków rolnych, co przy jego powierzchni 2 946 ha dawało blisko 57%⁵. Po powiększeniu powierzchni miasta, powierzchnia użytków rolnych znacznie wzrosła – do 3 480 ha w 1988 r.

Układ przestrzenny terenów mieszkaniowych w Radomsku w latach 80. XX w. przyjmował kształt litery H. Widać wyraźnie, iż na wschód od linii kolejowej zabudowa mieszkaniowa była bardziej rozwinięta. Ponadto zabudowa zagrodowa zlokalizowana była przy głównych szlakach komunikacyjnych. Tereny mieszkaniowe charakteryzowały się dość zwartą zabudową, która była skupiona wokół centrum. Najbardziej regularnym układem odznaczało się osiedle Kowalowiec. Zabudowa śródmiejska obejmowała ulice: Reymonta, Kościuszki, Warszycy, Żeromskiego, Piłsudskiego, Plac 3 Maja, część ul. Przedborskiej, mając 5% udziału w całości; wielorodzinną to osiedle Tysiąclecia, bloki przy ulicach: Brzeźnickiej, Miłej, Lipowej (15%); jednorodzinna – Stary i Nowy Kowalowiec, Stobiecko Miejskie, Miłaczki, osiedle Mickiewicza (72%), zagrodowa –

⁵ *Rocznik Statystyczny województwa piotrkowskiego*, 1986.

Bartodzieje, Bogwizdowy, Elżbietów, Folwarki, Saniki, Sucha Wieś, Wymysłówek i Zakrzówek (8%).

5. Lata transformacji systemowej po 1989 r.

Zmiany, które zaszły po 1989 r. w strukturze funkcjonalnej miasta, skutkowały zmianami w jego strukturze przestrzennej. Największe zmiany dotyczyły relacji między funkcjami produkcyjnymi a usługowymi. Obecnie tereny zainwestowane w Radomsku zajmują około 36% powierzchni, z których tereny mieszkaniowe zajmowały 17,5% (900 ha), produkcyjne 9,6% (496 ha), usługowe 3,5% (180 ha), komunikacyjne 3,3% (168 ha), zieleni i rekreacji 2% (102 ha) i inne 0,02% (1 ha). Po 1990 r., zgodnie z ogólnym planem zagospodarowania z 1988 r., rozszerzono powierzchnię osiedla Tysiąclecia w kierunku południowym. Zmieniły się nieco proporcje pomiędzy terenami mieszkalnictwa jednorodzinnego i wielorodzinnego. Wielkość zasobów mieszkaniowych miasta systematycznie się powiększa. Poza dalszym zagęszczaniem zabudowy wewnątrz istniejącej tkanki osadniczej oraz jej rozwojem wzdłuż głównych szlaków drogowych i istniejących linii kolejowych obserwuje się także rozpraszanie zabudowy mieszkaniowej, narastającej koncentrycznie wokół Radomska.

Radomsko jest obecnie nieźle rozwijającym się ośrodkiem produkcyjnym. Głównymi branżami zlokalizowanymi na obszarze miasta są: przemysł meblowy, metalowy oraz produkcja opakowań. Łącznie tereny przemysłowe, składowe i magazynowe zajmują obszar około 264 ha. Główne zmiany, które zaszły w przestrzeni Radomska po 1990 r., związane były z utworzeniem podstrefy ŁSSE⁶ o powierzchni 164 ha, przeznaczonej pod inwestycje miasta. Leżą one w zachodniej części miasta w pobliżu trasy szybkiego ruchu. Ogółem w 2002 r. zarejestrowanych było 851 podmiotów w przemyśle (17% wszystkich).

W 2008 r. sieć drogowa w granicach administracyjnych Radomska obejmowała 186,4 km ulic – były w tym drogi krajowe o długości 18,4 km, wojewódzkie – 0,5 km oraz lokalne miejskie o łącznej długości 145,7 km, powiatowe – 21,8 km⁷. W latach 2005–2006 został wybudowany fragment obwodnicy zachodniej miasta o łącznej długości ponad 3 km, stanowiącej dojazd do radomszczańskiej strefy przemysłowej⁸.

Powierzchnia terenów wolnych wynosi obecnie 3 707 ha, z czego użytki rolne zajmują około 2 968,6 (z 5 143 ha), w tym grunty orne, leżące głównie na

⁶ ŁSSE jest to wyodrębniona, niezamieszкана część miasta, na terenie której działalność gospodarcza może być prowadzona na specjalnych, preferencyjnych zasadach. ŁSSE została utworzona w 1997 r. rozporządzeniem Rady Ministrów na okres 20 lat (do 2017 r.). Radomsko jest jedną z 10 podstref.

⁷ Dane z Wydziału Planowania UM Radomsko.

⁸ *Strategia rozwoju miasta Radomska na lata 2006–2020*, 2005.

obrzeżach miasta w dzielnicach Stobiecko Miejskie, Wymysłówek, Sucha Wieś, Saniki. Na terenie miasta według danych na dzień 31.12.2007 r. znajdowało się 1 181 gospodarstw rolnych. Gospodarstwa te łącznie zajmowały 1 918,9 ha powierzchni użytków rolnych. Zdecydowana większość (96,2%) to gospodarstwa małe do 5 ha użytków rolnych. Przeciętna wielkość gospodarstwa w Radomsku wynosi 1,62 ha⁹. W porównaniu z latami 80. XX w. powierzchnia zajmowana przez użytki rolne maleje (od 1988 r. powierzchnia zmalała o 512 ha). Grunty orne stanowią przeważającą część terenów wolnych.

Widoczny jest niski udział gruntów leśnych. Na terenie miasta w 2008 r. znajdowało się 217 ha gruntów leśnych, zadrzewień i zakrzewień. Przeważająca część to lasy prywatne. Jedynie dwa obręby, położone w obszarze źródłiskowym Radomki i tworzące zwarty kompleks leśny o powierzchni 475 ha, należą do lasów państwowych. Lasy prywatne znajdują się w południowej części miasta, w rejonie Wymysłówka i Suchej Wsi oraz w okolicy Elżbietowa.

W 2008 r. miasto posiadało 43 ha nieużytków. Do tego rodzaju obszarów zostały wliczone tereny poprzemysłowe¹⁰: obszar przy ul. Rozalii (ul. Zgoda, ul. Ustronie, ul. Śliska, ul. Fabryczna), Kościółek (ul. Rozalii – ul. Zgody), obszar przy ul. 11 Listopada (ul. Matejki, ul. Skłodowskiej-Curie), powstały po eksploatacji surowca dla cegielni, obszar przy ul. Młodzowskiej (tereny pomiędzy torami kolejowymi a ul. Młodzowską – rampa).

W Radomsku do ewidencji konserwatorskiej wpisanych zostało 214 obiektów. Znajdują się wśród nich cmentarze, parki, obiekty techniki (fabryki, młyny, browar) oraz obiekty architektoniczne (głównie domy, plebanie). Najważniejsze zabytki zlokalizowane są w centrum miasta. Wiele z zabytków miasta wymaga nakładów na przywrócenie świetności i udostępnienie w ramach oferty turystycznej. W 2006 r. został opracowany Program rewitalizacji dla obiektów poprzemysłowych i wybranych obszarów miejskich Radomska. Szczególna uwaga została skupiona na obszarach poprzemysłowych – ulica św. Rozalii.

W okresie transformacji ustrojowej wzrosła powierzchnia terenów zainwestowanych o około 7% (z 29 do 36%). Największy przyrost zaznaczył się na terenach przeznaczonych na funkcje mieszkaniowe. Były to głównie budynki jednorodzinne, które powstały w różnych częściach miasta. Swą powierzchnię powiększyło także osiedle Tysiąclecia, gdzie wybudowane zostały budynki wielorodzinne. Nastąpił znaczny przyrost terenów produkcyjnych w związku z utworzeniem podstrefy ŁSSE w północno-zachodniej części miasta oraz terenów komunikacyjnych. Zwiększyła się również powierzchnia terenów usługowych oraz liczba podmiotów tego sektora. Niezmieniona została w ciągu ostatnich 20. lat powierzchnia terenów zieleni i rekreacji.

⁹ Dane z Wydziału Ochrony Środowiska i Rolnictwa.

¹⁰ Wg *Lokalnego Programu Rewitalizacji...* 2005.

6. Uwagi końcowe

Reasumując, we współczesnej strukturze przestrzenno-urbanistycznej Radomska wyróżnić można relikty z różnych okresów istnienia miasta, odzwierciedlające etapy jego rozwoju, zaczynając od trapezowatego średniowiecznego rynku (podkreślającego kształt dawnego przedlokacyjnego placu targowego) wraz z przylegającymi do niego wąskimi uliczkami, elementy miasta kapitalistycznego w postaci zwartej zabudowy przyrynkowej, kończąc na blokowiskach i osiedlach jednorodzinnych z okresu socjalizmu.

Współczesne Radomsko jest miastem o złożonej strukturze przestrzenno-urbanistycznej, która powstała z połączenia wielu jednostek, różniących się od siebie często genetycznie, funkcjonalnie i fizjonomicznie. Jedne z nich w ciągu lat uległy tak głębokim przemianom, że ich pierwotny wygląd czy rozplanowanie jest kompletnie zatarte, inne zaś pod wieloma względami zachowały swój genetyczny charakter. Na podkreślenie zasługuje fakt przetrwania w rozplanowaniu form najstarszych, wczesnośredniowiecznych reliktyw osadnictwa targowego, czego najlepszym przykładem jest Radomsko. Innymi słowy istnieje niejako możliwość wglądu w średniowieczną rzeczywistość urbanistyczną, zasady rozplanowania, rozmierzania i podziału funkcji miasta.

LITERATURA

- Błaszczak Z., 1985, *Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Radomska*, Łódź.
- Dylik J., 1948, *Ukształtowanie powierzchni i podział na krainy podłódzkiego obszaru*, Łódź.
- Dylikowa A., 1973, *Geografia Polski: krainy geograficzne*, Wydawnictwo PZWS, Warszawa.
- Górecki J., 1982, *Z dziejów miasta Radomska*, Radomsko.
- Kaczmarek R., 1958, *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX wieku*, Warszawa.
- Kaczmarek R., Witwicki M., 1956, *Studium urbanistyczno-historyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Radomska*, Łódź.
- Kondracki J., 1994, *Geografia fizyczna Polski. Regiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa.
- Kondracki J., 2001, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
- Koter M., 1994, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Materiały konferencyjne, Toruń–Łódź.
- Kulesza M., 2001, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Lokalny program rewitalizacji wybranych obszarów miejskich i poprzemysłowych miasta Radomska*, 2005, Radomsko.

- Maleczyński K., 1926, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów.
- Miasta w liczbach 2001–2002*, 2004, GUS, Warszawa.
- Plan rozwoju lokalnego miasta Radomska na lata 2007–2013*, 2009, Radomsko.
- Raport o stanie miasta Radomska*, wrzesień 2005, UM Radomska.
- Rocznik statystyczny województwa piotrkowskiego, lata 1981–1995*.
- Rosin R., 1971, *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów, Region Łódzki, Studia i Materiały*, Łódź.
- Sankowski S., 1995, *Z dziejów miasta Radomska (do 1939 r.)*, Łódź.
- Strategia Rozwoju Miasta Radomska na lata 2006–2020*, 2005, Radomsko.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania miasta Radomska (2001).
- Wojarska J., 2006, *Powstanie i rozwój przemysłu radomszczańskie do I wojny światowej*, Biblioteka Towarzystwa Opieki Nad Zabytkami w Radomsku, Radomsko.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., 1970, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku, cz. 2*, Łódź.

REMARKS ON THE SPATIAL AND URBAN DEVELOPMENT OF RADOMSKO

The paper presents stages of Radomsko spatial development, placed on the background of history of the town, highlighting the settlement-morphological periods, which have a decisive impact on the town development. The analysis covers town's history from the Middle Ages to the present. In terms of settlement-morphological process, town's spatial transformations can be divided into three periods: first – the agricultural town (until beginning of the nineteenth century), second – the industrial town (beginning of the nineteenth century – 1945) and the third – town after World War II. Contemporary Radomsko is a town with a compound urban spatial layout structure, which is a combination of many elements, differing genetically, functionally and by physiognomy. In the spatial layout can be distinguished relics from different periods of the existence of Radomsko. They reflect the stages of its development, starting with the medieval market with traces of market square functioning before the location and the adjoining narrow streets, through the elements of the capitalist city in the forms of buildings surrounding the market, and finishing with large housing blocks and single-family housing estates from the socialist times.

Key words: *morphology, morphogenesis, Radomsko, spatial transformations*

Prof. dr hab. Mariusz Kulesza

Zakład Geografii Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki